

Prologas

Jeruzalė, 2022-ųjų pavasaris

Ačiū Dievui, už namo durų vis dar matau taką, įrėmintą violetinių bugenvilijų, palmių ir molinių vazonų su rausvomis ir baltomis spriгėmis. Man ramiau, kai matau, kas pasuka mano namų link, o kas tiesiog praeina pro šalį. Patogiai įsitaisiusi krėslė, buto su išėjimu į sodą svetainėje, kurioje šiuo metu praleidžiu daugiausia laiko, žvalgausi pro didelį langą ir matau, kaip taku ateina mano šeimynykščiai ir draugai.

Labiausiai džiaugiuosi išvydusi Tali – ji pasirodo kiekvieną popietę, lygiai 16.15 val. Mano jauniausia anūkė dabar pati yra jauna mama. Tali gyvena vos už penkių minučių kelio pėsčiomis nuo manęs. Net ir ištekėjusi užsispyrė likti gyventi šiame rajone. Sakėsi, kad nori būti arčiau manęs. Nebūtina, atsakiau jai tada, nelabai tikėdama savo žodžiais. Laimei, Tali žino geriau.

Mudvi sieja savotiška kalba be žodžių. Negaliu paaiškinti kodėl, bet jaučiu, kad Tali supranta mane, o aš ją. Kai prieš daugelį metų lietingą popietę jos tėvas žuvo automobilio avarijoje, ji buvo dar tik bepradedanti vaikščioti mažylė. Tapau jai lyg vienu tėvų, norėdama padėti Ruthie – savo dukrai ir jos mamai, kuri tą siaubingą dieną tapo našle ir vieniša aštuonių vaikų motina.

– Palauk! – šaukia Tali savo vyresnėlei dukrai Netai, tam-saus medaus spalvos plaukais, visai tokiais, kaip ir jos. Graži, vietoj nenustygstanti beveik ketverių mergaitė skuodžia taku, o Tali skuba jai iš paskos, tvirtai įsikibusi į vežimėlį, kuriame sėdi jauniausias sūnus Shakedas, gimęs per patį kovido pande-mijos įkarštį. Net ir per karantiną Tali kasdien mane lankyda-vo, kalbėdavomės per atstumą: aš – balkone, ji – apačioje, sode, viena ranka apglėbusi Neta, o Shakedą įsisodinusi į nešynę.

Pasigirsta durų skambutis. Į vidų įsiveržia Neta, trykšdama ikimokyklinukei būdinga energija ir pranešdama man bei vi-sam pasauliui apie save.

– *Savta!* – sušunka ji. Hebrajiškai tai reiškia „močiutė“. Kad ir kas tą dieną nutiktų – ar pasiektų dar daugiau blogų žinių apie padėtį pasaulyje, ar suimtų nauji kūno skausmai, kurių anksčiau nejutau, – kaskart išvydusi šią mergaičiukę pa-juntu širdyje šilumą ir imu šypsotis. Neta man įteikia piešinį, išmargintą širdelėmis, balionėliais ir iš kažkur trauktu lipdu-ku su peliuko Mikio atvaizdu. Kai pasakau, kad mes su pe-liuku Mikiu esam bendraamžiai, – abu gimę prieš 93 metus, 1928-aisiais, – Neta išpučia akis. Tada įsitaiso man prie kojų ir pažeria ant grindų dėlionės figūrėles, o aš mintimis nukeliauju beveik į 90 metų senumo praeitį.

Buvau vos vyresnė už Neta, kai su tėvais atvykom į Ams-terdamą – pabėgome iš Berlyno, kai Hitleris atėjo į valdžią ir iš pareigų atleido mano tėvą, Veimaro Respublikos laikais dir-busį Prūsijos vyriausybėje. Apsigyvenome gyvenamųjų namų rajone, dviejų miegamųjų bute su vaizdu į žaliuojančius me-džius ir tvarkingus skverus.

Vieną dieną, netrukus po atvykimo, su mama susiruošė-me į netoliese esančią maisto prekių parduotuvę. Joje mama

atkreipė dėmesį į moterį, vokiškai kalbančią su maždaug mano amžiaus tamsiaaake dukrele. Abi mamos trumpai šnektelėjo, šypsojosi, aiškiai juto palengvėjimą, kad šioje svetimoje vietoje sutiko panašaus likimo žmonių. Buvau drovi mergaitė, nepratusi prie kitų vaikų, todėl stovėjau įsikibusi mamai į koją ir smalsiai stebėjau tą mažylę, kuri lygiai taip pat stebėjo mane.

Ji taps mano pirmąja tikra drauge. Vaikystės žaidimų drauge, kaimyne ir bendraklase. Mūsų šeimas siejo pabėgėlių gyvenimas nepažįstamame mieste ir išgyvenamos tos pačios baimės – nenumaldomai artinosi karas, okupacija ir viskas, ką tai mums reiškė. Toji mergaičiukė, trykštanti didžiule meile gyvenimui, taps garsiausia Holokausto auka. Visų tų vilčių ir pažadų, kuriuos sunaikino neapykanta ir žudynės, simboliu. Pasakojimai apie jos istoriją, apie mus vėliau tapo gija, kuri ir toliau mane su ja jungė ir net po Annos mirties dar ilgai padėjo išsaugoti mudviejų draugystę gyvą. Tačiau tuo laikotarpiu, nuo pirmojo mūsų susitikimo iki tos akimirkos, kai prieš pat mano keturioliktąjį gimtadienį ji ūmai dingo iš mano gyvenimo, o po to vėl labai trumpai, pačiu keisčiausiu ir tragiškiausiu būdu jame atsirado, Anna Frank buvo tiesiog mano draugė.

1 skyrius

Berlynas

Vienas pirmųjų mano ankstyvos vaikystės prisiminimų: sėdžiu ant parketo grindų ir stebiu, kaip kažkokie vyriškiai mūsų mėlyną aksominę sofą apvynioja antklodėmis, o pasakui – rudu popieriumi. Tada apriša virve, tad galiausiai ji atrodo tarsi didžiulė, neskoningai supakuota gimtadienio dovana. Netrukus, mano nuostabai, jie ją pakelia ir vargais negalais išneša pro buto duris. Toje vietoje, kur ji stovėjo, lieka didelis apdulkęs plotas. Įdomu, ant ko dabar sėdėsime?

Kituose kambariuose taip pat vyksta pasiruošimas kraustynėms: pakuojamas valgomojo stalas ir kėdės, nuo sienų nukabinami paveikslai – visur, kur anksčiau būta mūsų daiktų, į akis krinta žiojinti tuštuma. Į medinę dėžę atgulė netgi Prūsijos ministro pirmininko ir Socialdemokratų partijos vadovo Otto Brauno – kaip tuo metu miglotai supratau, svarbaus žmogaus, tėvo draugo ir viršininko – bronzinis biustas.

Mano motina, kuri buvo daug praktiškesnė už tėvą, sukosi po namus pakuodama šeimos sidabro dirbinius. O tėvas nemirksėdamas žiūrėjo į mylimas knygas, surikiuotas lentynose ant medinėmis dailylentėmis iškaltos svetainės sienos. Dalis knygų buvo kruopščiai sudėtos į dėžes, sukrautos į krūvas ant grindų, šalia tėvo kojų, bet dar daugiau jų buvo likę lentynose.

– Juk supranti, kad visų negalėsi paimti, – tyliu, švelniu balsu pasakė mama.

Ruošėmės palikti savo namus Berlyne, *Den Zelten* 21A, įsikūrusius priešais didelį Tiergarteno parką, į kurį tėvai vedavosi mane žaisti, o kartais ir aplankyti dramblių zoologijos sode, ir prie kurio metalinių vartų augo didžiulės geltonos rožės. Mes ruošėmės palikti ne tik namus, bet ir šalį, tačiau man, vos ketverių metų vaikui, tai buvo per sunku suprasti. Manau, jau tada žinojau apie nuolat vykstančias grėsmingas eitynes gatvėse, man buvo pažįstamas tasai triukšmas bei raudonos ir juodos spalvos vėliavos, be kurių Berlynas tuo metu buvo tiesiog neišsivaizduojamas. Ir negalėjau nepastebėti, kad mano tėvas, iki tol visada užimtas žmogus, kiekvieną anksčiau rytą išskubėdavęs iš namų į kanceliariją, dabar visą dieną praleidžia namie. Vis dėlto gyvenimą Berlyne prisimenu tik fragmentiškai: kaip gurgždėdavo mano batukai žengiant žvyruotais Tiergarteno takais, kaip nuo kitapus gatvės esančios bažnyčios, pastatytos kaizeriui Vilhelmui atminti, varpų gaudesio imdavo vibruoti visas mūsų butas, ir kaip švelniai skambėdavo fortepijonas, kai juo grodavo mama.

Mūsų buto – pirmųjų mano namų medžiais apsodintoje gatvėje – jau nebėra. Po kažkiek metų tą namą subombardavo sąjungininkai. Žinau tik tiek, kad butas buvo erdvus ir elegantiškas, aukštomis lubomis, su storais persiškais kilimais ant grindų ir *Art Deco* stiliaus medinėmis kėdėmis bei stalais. Mano motina Rutha (arba Rutchen, kaip ją vadino artimieji) be galo žavėjosi dailiais daiktais, todėl namuose buvo gausu meno kūrinų ir kaulinio porceliano indų. Namų ruošoje jai padėdavo virėja ir tarnaitė – gyvenome patogų ir santykinai privilegijuotą gyvenimą.

Mama dirbo pradinių klasių mokytoja, bet tapusi svarbaus valdininko žmona ir priklausydama aukštesniam vidurinės klasės sluoksniui ji, iš pagarbos to meto tradicijoms, skaudama širdimi šio darbo atsisakė. Nors jai labai patiko dirbti su vaikais mokykloje, anuomet vyravo įsitikinimas, kad ištekėjusiai moteriai, kurią geba išlaikyti vyras, nedera atimti darbo iš vienišų moterų. Mama įsitaisydavo ant grindų ir žaisdavo su manimi, džiugiai klausydamasi, kaip aš postringauju ir klausinēju apie pasaulį – į visus mano klausimus ji kaskart kantriai ir išsamiai atsakydavo. Man patikdavo stebėti, kaip vakarais ji velkasi kurią nors iš savo pagal užsakymą siūtų šilkinų ar aksominių suknelių ir ruošiasi eiti į vieną ar kitą jai įprastą renginį: koncertą, kabaretą, priėmimą, o gal ir oficialų pokylį – visur, kur buvo kviečiamas mano tėvas, aukštas pareigas einantis vyriausybės pareigūnas.

Daugelį metų buvau vienintelis vaikas ir mėgavausi abiejų tėvų dėmesiu. Manau, kad jų santuoka buvo laiminga, nors žmonės jie buvo skirtingi. Motina, 12 metų jaunesnė už tėvą, buvo linksmo būdo, lengvai bendraujanti, šmaikšti ir protinga žmonių stebėtoja, o tėvas Hansas – santūresnis ir mažus, kartais net niūrus, vis dėlto ir jis turėjo aplinkinius traukusios charizmos – kaip prigimtinis lyderis, mokantis įkvėpti kitus ir lengvai užmegzti su jais ryšį. Nors buvo pesimistas, – žinoma, save jis mieliau vadindavo realistu, – ir tuo skyrėsi nuo pragmatiškos motinos, bet su visais bendraudavo nuoširdžiai ir mūsų bendruomenėje buvo žinomas kaip tas, kuris visados pasirengęs padėti kitiems. Būdamas puikus pašnekovas, mokantis sklandžiai reikšti mintis ir žodžiu, ir raštu, tėvas padarė stulbinančią karjerą pasirinktoje profesinėje srityje – politikoje. Jis visada kantriai atsakydavo

į mano klausimus, leisdamas pasijusti svarbiausiu žmogumi namuose.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui tėvas buvo ką tik baigęs universitetą, įgijęs ekonomikos mokslų išsilavinimą ir pradėjęs dirbti žurnalistu, rašančiu verslo ir ekonomikos klausimais. 1915 m., būdamas dvidešimt penkerių, buvo pašauktas į Vokietijos kariuomenę pėstininku ir išsiųstas į Rytų frontą kovoti su rusais. Laimei, po metų jį perkėlė į Vokietijos Rytų fronto generalinį štabą Kaune, Lietuvoje. Vėliau tėvas sakė, kad yra nepaprastai dėkingas likimui, jog kovodamas su rusais lediniame šaltyje ir purvinose tranšėjose, kuriose žuvo tokia daugybė kareivių, jis liko ne tik gyvas, bet ir sveikutėlis.

Lietuvoje įvyko du dalykai, pasukę tėvo likimą nauja vaga. Pirma, dideliame jo palengvėjimui, tėvui nebereikėjo kovoti fronte, maža to, čia neliko nepastebėti jo žurnalistiniai įgūdžiai – juos karinėms reikmėms išnaudoti sumanė ne kas kitas, o generolas Erichas Ludendorffas, garsus to meto karo didvyris, vadinamas Vokietijos kariuomenės „smegenimis“: jis pavedė tėvui redaguoti lietuvišką laikraštį, nors šis nieko nežinojo apie Lietuvą ir nemokėjo lietuvių kalbos. Po daugelio metų tėvas vis pajuokaudavo: „Tikriausiai buvau vienintelis žurnalistas pasauly, negebėjęs perskaityti laikraščio, kurį redagavau.“ Jo straipsnius išversdavo lietuviakalbiai vokiečių kareiviai.

Karui tęsiantis Ludendorffo kaip karinio stratego įgūdžiai tapo pražūtingi, mat jis trukdė, o galiausiai ir visiškai atmetė bet kokias pastangas sudaryti taikos sutartį. Jo ambicingas siekis laimėti paskutiniame karo etape žlugo. Pokario Vokietiją krečiant apmaudui ir gėdai dėl Versalio sutarties, kuria

karas buvo baigtas pačiu nepalankiausiu Vokietijai scenarijumi – prarastomis teritorijomis, reparacijomis, kurių šalis suvis nematė vilties kada nors išmokėti, ir po to ištikusia hiperinfliacija bei badu – Ludendorffas nepripažino jokių savo klaidų. Vietoj to jis skleidė „dūrio peiliu į nugarą“ teoriją, pagal kurią dėl Vokietijos pralaimėjimo kalti buvę žydai – esą per karą jie rezgę sąmokslą prieš Vokietiją šalies viduje. Susižavėjęs sąmokslu teorijomis, Ludendorffas tapo vienu pirmųjų Vokietijos elito atstovų, palaikiusių Adolfą Hitlerį. Jis teigė, kad Vokietijai atsigausti reikia naujo didžiulio pasaulinio karo, kuris leistų sukurti naują Vokietijos imperiją – tokią didingą ir stiprią, kokios niekas anksčiau nė neįsivaizdavo. Ludendorffo veiksmai buvo naudingi Hitleriui ir turėjo katastrofiškų pasekmių mano šeimai ir visai Europos žydų bendruomenei. Vis dėlto per Pirmąjį pasaulinį karą neišsiuntęs mano tėvo į mūšio lauką, Ludendorffas galbūt išgelbėjo jam gyvybę.

Antras dalykas, pakeitęs mano tėvo gyvenimą ir turėjęs didelės įtakos jo, o kartu ir mūsų šeimos gyvenimui, buvo tas, kad tarnaudamas Rytų Europoje jis iš arčiau susipažino su religinio judaizmo pasauliu ir juo susižavėjo. Mano tėvas buvo bankininko sūnus, augęs asimiliuotoje aplinkoje, kurioje žydų tradicijų buvo menkai bepaisoma. Kalėdų išvakarėse jo šeima netgi pasistatydavo namuose žvakėmis papuoštą eglutę. Pamaldžių žydų tėvas, žinoma, buvo sutikęs dar ir ikikarinėje jo jaunystės Vokietijoje, o dalis jų, be abejo, buvo ir iš Rytų Europos, bet, manau, kad kaip ir dauguma pasaulietiškais tapusių Vokietijos žydų tėvas į juos žvelgė neigiamai, vadovaudamasis vyraujančiais to meto išankstiniais nusistatymais – kaip į atsilikusius nuo gyvenimo, triukšmingus, blogų manierų žmones. Tai buvo laikas, kai daugelis Vakarų Europos žydų atsisakė

visų ritualinio gyvenimo atributų ir neįtikėtinai dažnai tuokdavosi su ne žydų tautybės žmonėmis, o kai kurie, siekdami profesinės karjeros ir norėdami užsitikrinti, kad netaps antisemitinių patyčių ir smurto aukomis, netgi pasikrikštydavo. Taigi mano pasaulietinių pažiūrų tėvo posūkis į ortodoksinį judaizmą buvo labai neįprastas. Vis dėlto, perkeltas tarnauti į Balstogę, jis susižavėjo žydų chasidų bendruomenių nuosakumu ir artimumu, jų kultūra. Tėvas susipažino su rabinais, mokėsi hebrajų kalbos ir svečiavosi didelėse, nuoširdžiose, pamaldžiose šeimose, kurios pakeitė jo požiūrį į religiją visam likusiam gyvenimui. Jis pirmą kartą išmoko melstis, giedodavo giesmes, dalyvaudavo šabo pamaldose, po kurių eidavo valgyti šabo patiekalų į kuklius, bet draugiškus ir jaukius namus, žavėdamasis čia skambančiomis melodijomis ir giliai išsimeklusiu dvasingumu. Taip jis nusprendė pats pradėti kruopščiai laikytis judaizmo.

1919 m. grįžęs į Vokietiją, tėvas įstojo į Socialdemokratų partiją, kuri, siekdama skleisti naują demokratinę kultūrą, atliko svarbų vaidmenį kuriant Veimaro Respubliką. Jis dalyvavo derybose dėl naujos Prūsijos vyriausybės ir tapo šios vyriausybės spaudos biuro vadovu bei ministro pavaduotoju. Tėvas puikiai sutarė su kolegomis, o šie apie jį atsiliepė kaip apie nepaprastai energingą ir išprususį žmogų, apdovanotą puikia atmintimi, praversdavusia politiniuose debatuose. Jis buvo išdidus vokiečių ir vienas iš aukščiausio rango žydų tautybės pareigūnų vyriausybėje, tikriausiai vienintelis iš jų, besilaikantis judaizmo. Šeštadienį iškvieistas į posėdį biure, kuris buvo netoli Reichstago – Vokietijos parlamento, jis nvykdavo ten nepažeisdamas šabo taisyklių. Puošniame kabinete aukštomis lubomis tėvas kasdien perskaitydavo po puslapį iš

Talmudo – šimtmečius skaičiuojančių rabinų diskusijų apie žydų teisę sąvado. Į biurą išsiruošdavo ir sekmadieniais: skaitydavo savaitės laiškus ir nelaukdamas pirmadienio pradėdavo į juos atsakinėti. Kartais pasiimdavo ir mane; prisimenu, eidavome abu gatve, susikibę už rankų.

Mano tėvas, savo akimis matęs visą vyriausybės ir šalies reikalų „virtuvę“, nepaprastai supyko, kai 1933 m. sausį prezidentas, buvęs generolas ir karo didvyris Paulas von Hindenburgas nusileido savo patarėjams, teigusiems, kad Hitlerio paskyrimas kancleriu nuramintų jo egoizmą ir leistų blaivesniems protams išlaikyti užkulisiuose valdžią. „Kokie jie akli!“ – piktinosi tėtis. Naciams atėjus į valdžią, tėvas buvo nušalintas nuo pareigų „neribotam laikui“. Niekas raštu neužfiksavo jokių jo nusižengimų, bet visi žinojo, kad radijo laidose ir laikraščių puslapiuose jis nuolat pabrėždavo, kaip svarbu tinkamai apsaugoti demokratiją. Bandau įsivaizduoti, kad Hitlerio išgalėjimo Vokietijos vyriausybėje pradžioje tėvas dėl to, kad yra žydas, vienu pirmųjų buvo įrašytas į sušaudomų asmenų sąrašą. Tuo pačiu metu darbo neteko dar keli kiti žydų tautybės vyriausybės pareigūnai ir tarnautojai. Daugelis tėvo kolegų iš nacių uždraustos Socialdemokratų partijos buvo suimti kartu su visa politine opozicija; kai kuriuos jų naciai išsiuntė už beveik 500 kilometrų į Dachau, netoli Miuncheno.

1933 m. balandį buvo priimti įstatymai, draudžiantys žydams ir visiems, kritikuojantiems nacių partiją, eiti pareigas valdžios institucijose ir valstybės tarnyboje. Kai kurie žydai pabandė kreiptis į teismą su ieškiniais, išdidžiai nurodydami, kad yra nepaprastai ištikimi ir mylintys savo šalį vokiečiai, ir visais įmanomais būdais įrodinėjo savo lojalumą valstybei.

Pavyzdžiui, buvo besigiriančių Geležinio kryžiaus medaliais, gautais už drąsą ir atsidavimą Pirmajame pasauliniame kare, kovojant už Vokietiją. Tuo metu didžioji dalis iš 100 000 žydų vyrų iš tiesų tapo kariuomenės savanoriais, manydami, kad šis išskirtinis patriotizmo mirties akivaizdoje demonstravimas palengvins jų besąlyginį pripažinimą ir integraciją. Deja, tai tebuvo pavieniai protestai, desperatiški bandymai gintis pasaulyje, kuriame darėsi vis mažiau vietos sveikam protui.

Žinoma, buvau per maža, kad suprasčiau, kokie baisūs pokyčiai prasidėjo mūsų šalyje tuo metu, kai buvau vaikas. Žinau, kad tėvai darė viską, bandydami apsaugoti mane nuo baimės, bet aiškiai jčiau jų nerimą; tapau įkyri ir nė už ką nebe norėjau miegoti viena. Iš radijo nuolat sklido permainų garsai, lydimi pikto mamos šnabždesio tėvui pritildyti garsą, kad negirdėčiau. Tačiau 1933 m. – paskutiniais mūsų gyvenimo Berlyne metais, kai pro mano miegamojo langą plūstelėjo politinių neramumų triukšmas, tėvams darėsi vis sunkiau gyventi taip, kaip anksčiau.

Pirmiausia pasigirdo trombonų, klarnetų ir žygiuojančių esesininkų batų kakofonija: jie žygiavo per visą Berlyną, nešini fakelais ir dainuodami apie tai, kad yra „naujosios epochos“ kariai, pasirengę paaukoti savo kraują už „rasinę kovą“. Šitaip jie šventė Hitlerio paskyrimą kancleriu. Fakelų apšviesta gatvė virto žaižaruojančia upe, kurios šviesoje plėvėsavo vėliavos su svastikomis – baltomis ir juodomis raudoname fone.

Po kelių savaitių, vasario naktį, mus pažadino sirenų ir gaisrinių automobilių kauksmas. Dangus buvo šviesus nuo dūmų. Degė Reichstagas – vos už penkių minučių kelio pėsčiomis nuo mūsų namų. Puoliau į tėvų kambarį, bet mama, nekreipdama dėmesio į mano klausimus, paliepė grįžti atgal į

lovą. Galiu tik įsivaizduoti tėvo veido išraišką ir jausmus, jam bandant suvokti liepsnojančios demokratijos simboliką.

Gegužę kilo ir daugiau gaisrų. Padėti „apvalyti Vokietiją“ susitikę studentai ir profesoriai nusprendė, kurios knygos yra „nevokiškos“ ir turėtų būti paimitos iš šalies bibliotekų bei sudegintos. Knygas krovė į sunkvežimius ir automobilius, jaunuoliai glėbiais tempė jas į aikštę tarp operos teatro ir universiteto ir mėtė į laužo liepsnas. Degė tūkstančiai knygų, o kylančių dūmų smarvė persmelkė mūsų butą.

* * *

Visoje Vokietijoje žydų šeimoms iškilo tokie patys sudėtingi klausimai, kaip ir mano tėvams: ką daryti? Kaip pragyvensime? Ar čia tik laiko klausimas, kada nugalės sveikesnis protas? Ar vis dėlto turime palikti namus? Kur galėtume keliauti? Šalyje, kurioje už protestus buvo baudžiama išsiuntimu į koncentracijos stovyklą, ne žydų tautybės disidentai, tarp kurių buvo nemažai rašytojų ir menininkų, susidūrę su panašiomis dilemomis vieni pirmųjų pradėjo bėgti į užsienį.

Tėvams buvo nepaprastai skaudu pripažinti vis akivaizdesnę tiesą, kad turėsime išvykti. Ši mintis slėgė ypač mamą, kuri nepaprastai mylėjo Vokietiją. Ji dievino gyvybingą kultūrinį ir intelektualinį Berlyno gyvenimą, koncertų sales, meno muziejus, diskusijas apie knygas ir idėjas. Ji norėjo, kad mano antras vardas būtų Elisabethė – jos ir Vokietijos dievo Gėtės garbei. Abu tėvai buvo tarpukario Vokietijos intelektualai ir liberalai, kurių pažiūras suformavo pastarųjų 150 metų laikotarpis, kuomet visuomenė vis labiau pripažino žydus. Mūsų namuose vokiečių filosofija ir literatūra buvo neatskiriama nuo žydų tradicijų; tarp tų knygų, kurias tėvas taip nenoriai

krovė į dėžes ir kurių dalies niekada nebeišvydo, buvo knygos apie Vokietijos politiką ir literatūrą bei žydų idėjas. Kai kurias jis net pats parašė.

Vis dėlto tėvas baiminosi, kad dėl savo ankstesnių pareigų vyriausybėje, perspėjimų ir nacių kritikos per radiją ir laikraščiuose jis bus palaikytas valstybės priešu ir, labai tikėtina, suimtas. Tėvas didžiavosi savo blaiviu, realistiniu požiūriu ir nematė mūsų, žydų, šeimos ateities Vokietijoje, kurios viduje kunkuliavo tiek daug priešiško ir smurto. Tūkstantį metų mūsų šeima Vokietiją vadino namais. Tarp mano protėvių buvo rabinų, filosofų, žurnalistų, ekonomistų, profesorių, teisininkų, bankininkų ir mokytojų. Bet aš, gimusi 1928-aisiais, tapau paskutiniu giminės nariu, gimusiu Vokietijoje. Čia mums nebebuvo saugu.

Mūsų didelė giminė, kaip ir daugelio žydų visoje Vokietijoje, išsibarstė po įvairias pasaulio šalis. Mama – vidurinė iš trijų vaikų, kurie puikiai sutarė tarpusavyje ir visi buvo vienodai atsidaavę savo tėvams. Jos šeima – Klee – itin artimai bendravo, todėl mamai buvo dar sunkiau priimti sprendimą išvykti. Mamos tėvai, kaip ir mano tėvo mama, norėjo likti Vokietijoje – jie neišvaizdavo, kad svečioje šalyje galėtų pradėti gyvenimą iš naujo. Tačiau mamos brolis, mano dėdė Hansas, kuris, kaip ir jo tėvas, buvo teisininkas, blaiviai įvertinęs situaciją ėmė svarstyti įvairius išvykimo variantus. Galiausiai pasirinko Šveicariją, kad galėtų toliau verstis advokato praktika ir kalbėti vokiškai. Jų sesuo, mano teta Eugenie, neteko darbo Berlyno Vėžio tyrimų institute, nors buvo viena geriausių audinių inžinerijos specialistų. Kartu su vyru Simonu Rawidowicziumi puolė skubiai ieškoti akademinio darbo užsienyje. Iš pradžių jiedu išplaukė į Lidsą (Anglija), vėliau – į Čikagą, o po karo apsigyveno Bostone.

Galiausiai buvo nuspręsta: visi trys išvykstame į Angliją. Tėvui pavyko gauti darbą Londone, bendrovėje „Unilever“. Taigi mūsų butas Berlyne ištuštėjo, tarp plikų sienų aidėjo tik mūsų pačių balsai. Tą rytą, kai uždarėme namų duris, tėvų atsiminimuose liko boikotų, gatvėse žmones daužančių rudmarškinių fašistų, nacių paradų ir jų skanduočių vaizdai ir garsai, o aš galvojau apie savo mylimą Tiergarteną. Paskutinį kartą atsigręžusi į parką išgirdau gaudynes žaidžiančių vaikų šūksnius. Susikrovę lagaminus ir dėžes, išvykome į stotį. Turėjome spėti į traukinį, vežantį į Hamburgą – pirmąjį mūsų kelionės į Angliją etapą.

* * *

Saugiai atvykome į Londoną, kuris mus pasitiko pilku, šviniu dangumi. Šis aštuonis milijonus gyventojų turintis metropolis, dvigubai didesnis už Berlyną, pastatytas iš kalkakmenio ir plytų, kuriame neturėjome nei pažįstamų, nei giminaičių, mus tiesiog pribloškė. Laimei, abu mano tėvai kalbėjo angliškai, nors mama mokėjo anglų kalbą geriau nei tėvas – ji buvo talentinga lingvistė, dar mokanti ir prancūzų, graikų bei lotynų kalbas. Londonas buvo Britų imperijos sostinė, taigi ten pirmą kartą išvydau veidus iš viso pasaulio ir baimingai stebėjau, kaip didžiule Temze plaukia laivai iš Azijos, Karibų jūros ir Afrikos.

Tėvas, pagal išsilavinimą ekonomistas, gavo gerą darbą bendrovėje „Unilever“. Deja, mūsų viešnagė Anglijoje truko neilgai. Vos pradėjęs dirbti, tėvas sužinojo, kad į darbą reikės ateiti ir šeštadieniais, žydų šabo dieną.

– Vokietijoje, valstybiniame darbe, šabą visi gerbė, o čia, Anglijoje, ne? – piktinosi jis pranešdamas naujieną mamai.

Kai tėvas pasakė darbdaviams, jog nesiruošia laužyti žydų šabo taisyklių, darbo sutartis su juo buvo nutraukta.

Būti religingu žydu mano tėvui reiškė nepalyginamai daugiau, negu tik būti giliai dvasingu žmogumi. Jis troško besąlygiškai laikytis micvų – judaizmo prievolių, o šabo laikymasis buvo vienas iš svarbiausių. Būtent laikydamasis šių taisyklių ir ritualų tėvas atrado egzistencijos prasmę ir kelią į gerą, prasmingą gyvenimą. Šių vertybių, kurias jam atskleidė judaizmas, jis nė už ką nebūtų atsisakęs, net jeigu kartais jų laikymasis atrodė ne vietoje ir ne laiku.

Tai buvo lemtingas sprendimas, turėsiantis tokių pasekmių, kokių negalėjome nė įsivaizduoti. Anglija buvo ir liks saugi teritorija. Tačiau Europoje darėsi vis pavojingiau, nes naciai siekė dominuoti visais įmanomais būdais. Ir, nepaisant savo išminties ir tuometinės politinės situacijos supratimo, mano tėvas nė blogiausiam sapne negalėjo susapnuoti to, kas įvyks. Niekas negalėjo numatyti siaubo, apimsiančio Europą po kelerių metų. Taigi mes vėl leidomės į kelią ieškodami prieglobsčio – šį kartą į Amsterdamą.